
İBNÜ’Z-ZÂĞÛNÎ VE TEFSİRE DAİR BAZI GÖRÜŞLERİ

IBN AL-ZAGHÛNÎ AND HIS SOME OPINIONS ABOUT TAFSİR

Dr. Öğr. Üyesi Hasan HALİLOĞLU

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi

Tefsir Anabilim Dalı

hhalioglu@agri.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-5985-9571

Fatih LENGERLİ

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tefsir Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi

fatihlengerli20@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-7515-0762

Atıf Gösterme: HALİLOĞLU, Hasan; LENGERLİ, Fatih, “İbnü’z-Zâğûnî ve Tefsire Dair Bazı Görüşleri”, *Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)*, 2022 (10), s. 163-182.

Geliş Tarihi:

14 Mart 2022

Kabul Tarihi:

31 Mayıs 2022

© 2022 AGİİD

Tüm Hakları Saklıdır.

Özet: Kur’ân-ı Kerîm’i anlama gayreti, nüzulünden günümüze kadar devam etmiştir. Bu, her dönemde çeşitli tefsirlerin kaleme alınmasına vesile olmuştur. Kur’ân’ı anlamak isteyen Müslümanlar bu tefsirlere müracaat ederek Kur’ân’ı anlamaya çalışmışlardır.

Hicri 6-7. yüzyıl civarlarında yaşamış olan İbnü’z-Zâğûnî de Kur’ân’ı tefsir etmede gayret göstermiştir. Ancak bu alanda müstakil bir tefsir yazmamıştır. Onun tefsire dair görüşlerini öğrencisi İbnü’l-Cevzî’nin Zâdü’l-Mesir adlı tefsirinde görmekteyiz. Bu eserde İbnü’z-Zâğûnî’nin her ayete dair görüşleri bulunmamakla birlikte sadece bazı ayetlere ait görüşleri yer almaktadır. Bu makalede İbnü’l-Cevzî’nin Zâdü’l-Mesir adlı tefsiri esas alınarak İbnü’z-Zâğûnî’nin bazı görüşleri ele alınıp değerlendirmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Kur’ân, Tefsir, İbnü’z-Zâğûnî,*

Abstract: The effort to understand the Holy Qur’an has been made since the beginning of the Qur’an it is a phenomenon that has come down to the present day. In the context of contributing to this phenomenon various exegesis have been written in each period. Who wants to understand the Qur’an muslims reader have also applied to these exegesis first, thus, they tried to understand the Qur’an.

Based on this phenomenon, which we have mentioned, Hijri 6-7. who has lived around the century Ibn al-Zaghûnî also expressed his on views in this field. But there is no distanced tafsir of him. We can see his views on exegesis in the exegesis of Ibn al-Jawzî’s tafsir called Zâdu’l-Mesir –Ibn Jawzî is student of Ibn al-Zaghûnî-. He does not have opinions on every verse in this work, only it is found in certain verses. In this study, some of Ibn al-Zaghûnî’s opinions in this book, we will try to consider.

Keywords: *Qur’an, Tafsir, Ibn al-Zaghûnî*

Giriş

Tarih boyunca Müslümanlar Kur'ân'ı anlama gayreti içerisinde olmuşlardır. Bu gayret Peygamber Efendimizin hayatta olduğu dönemlerde var olduğu gibi özellikle onun vefatından sonra daha çok ihtiyaç haline gelmiştir. Sahabîler bu konuda avantajlı bir konumdaydı. Çünkü onlar vahyin inişine şahitlik etmiş ve bizzat vahyin alıcısı olan Peygamberimizin eğitiminden geçmişlerdi. Fakat Peygamberimizin vefatından yaklaşık 1500 yıl sonra yaşayan bizler böyle bir avantaja sahip değiliz. Dolayısıyla her zaman ashabın Kur'ân anlayışını kavramaya çaba göstermişizdir. Onların Kur'ân'a dair ilk yorumlar bizim için önemi haizdir. Bunun yanında klasik dönem âlimlerinin yorumları da Kur'ân'ı anlama konusunda bize yol göstermektedir.

Her dönemdeki ilim adamları kendilerinden önceki Kur'ân yorumlarını önemsemişlerdir. Bu yorumlar, Kur'ân'ın anlaşılmasına vesile olabilmekte veya en azından tarihin belli uğraklarındaki Kur'ân'ın anlayış şekli hakkında bilgi vermektedir. Dolayısıyla ashabın Kur'ân anlayışı belirleyici nitelikte olmasının yanısıra ilk dönem İslam âlimlerinin de Kur'ân anlayışları bizi hem Kur'ân'ı hem de o dönemin fikri arka planını anlama konusunda aydınlatmaktadır. Hicri 6-7. yüzyıl dolaylarında yaşamış, İbnü'l-Cevzî ve İbni Asâkir gibi dönemin önde gelen ilim adamlarına hocalık yapmış olan İbnü'z-Zâğûnî'nin, aynı zamanda Kur'ân'ı anlamaya yönelik bazı görüşleri vardır. O fıkıh, kelâm ve vaaz¹ gibi ilim dallarında ön plana çıkmış olsa da kendi birikimi doğrultusunda bazı ayetlerin tefsiri mahiyetinde görüşler de serdetmiştir.

İbnü'z-Zâğûnî'nin tefsire dair görüşleri, öğrencisi İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr* adlı eserinde bulunmaktadır. Onun bu eserde her ayete dair yorumu bulunmamakta dolayısıyla onun yorumları sınırlı kalmaktadır. Bu eserdeki görüşleri dışında İbnü'z-Zâğûnî'nin tefsire dair herhangi bir eseri de elimizde bulunmamaktadır. Zaten onun eserlerinin neredeyse hepsi günümüze kadar ulaşmamıştır. Elimizde bulunan eseri Kelâm ilmine dair yazmış olduğu bir eserdir. Dolayısıyla bu çalışmamız *Zâdü'l-mesîr* adlı eserle ve İbnü'z-Zâğûnî'nin bu eserdeki bazı ayetlerdeki yorumlarıyla sınırlıdır. Bu çalışmada İbnü'z-Zâğûnî'nin, bahsettiğimiz eserdeki bazı görüşleri esas alınarak, diğer bazı tefsirlerdeki görüşlerle karşılaştırmalı olarak sunulmaya çalışılmıştır. Böylelikle İbnü'z-Zâğûnî'nin Kur'ân yorumunun tefsir literatüründeki yerinin tespit edilmesi hedeflenmiştir.

İBNÜ'Z-ZÂĞÛNÎ

1. Hayatı

¹ Kaynaklarda verilen bilgilere göre vaaz, bir zamanlar ilmî bir disiplin olarak ele alınmış ve Kur'an ilimleri içerisinde mütalaa edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Cirit, "Vaaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/404-407.

O, 455/1063 yılı Cemâziyelevvel ayında Bağdat'a bağlı Zâğûnâ köyünde dünyaya gelmiştir.² Köyün adının Zâğîniyâ şeklinde olduğu da rivayet edilir.³ İsmi Ebu'l-Hasan Ali b. Ubeydullah b. Nasr ez-Zâğûnî el-Hanbelî el-Bağdâdî⁴, Ebu'l-Hasan Ali b. Ubeydullah b. Nasr b. Ubeydullah b. Sehl ez-Zâğûnî el-Bağdâdî⁵, Ali b. Ubeydullah b. Nasr b. Ubeydullah Sehl b. es-Serî Ebu'l-Hasan ez-Zâğûnî el-Bağdâdî el-Hanbelî⁶ veya İbnü'n-Nasr b. Ubeydullah b. Sehl b. es-Serî⁷ diye farklı şekillerde kaydedilmiştir. Bazı kaynaklarda babasının ismi Ubeydullah yerine Abdullah şeklinde geçmektedir. Fakat o, babasının ismini Ubeydullah olarak kaydetmiştir.⁸ Yaşadığı dönemde Hanbelîlerin öne çıkan simalarından olmuş, şeyhu'l-Hanâbile (Hanbelîlerin reisi) olarak adlandırılmıştır.⁹ Hatta bazı Hanbelîler onu, on üçüncü tabakada fakîhu'l-vakt (döneminin önde gelen fakihî) olarak nitelemişlerdir.¹⁰

Ailesi hakkında geniş bilgi bulunmamaktadır. Ancak babasının salih bir zat olduğu ve hadis ilmiyle iştigal ettiği,¹¹ kardeşi Ebu Bekir ez-Zâğûnî'nin de hadis ilmiyle uğraştığı ve bunun yanında mücellitlik yaptığı kaydedilmiştir.¹² Bu da bize İbnü'z-Zâğûnî ilme ilgi duyan bir ailede yetiştiğini göstermektedir.

İbnü'z-Zâğûnî Bağdat'ta 527/1132 senesinde¹³ Muharrem ayının bir Pazar günü vefat etmiş ve İmam Ahmed mezarlığındaki Bâbü Harb kısmına defnedilmiştir.¹⁴

2. Yaşadığı Dönem

İbnü'z-Zâğûnî'nin yaşadığı dönem Abbâsilerin (750-1258) hilafet dönemine rastlamaktadır. İbnü'z-Zâğûnî, Kâim Biemrillâh (ö. 467/1075), Muktedî Biemrillâh (ö.

² İbn Receb, Ebü'l-ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *Zeylü tabâkati'l-hanâbile*, thk. Dr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2005), 1/401-405; Safedî, Ebu's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzzeddin Aybeg b. Abdillâh, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, (Beirut: Dâru İhyâü't-türâs, 2000), 21/196-197; Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ*, (Kahire: Dâru'l-hadîs, 2006), 14/412-413; Saffet Köse, "İbnü'z-Zâğûnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/242.

³ Ulvi Murat Kılavuz, 5-6. *Yüzyılda Tartışmalı Bir Hanbelî: İbnü'z-Zâğûnî ve Sıfat Anlayışı*, (Bursa: Emin Yay., 2016), 39.

⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Lubâb*, 2/53.

⁵ Zehebî, *Siyer*, 14/413.

⁶ Safedî, *el-Vâfi*, 21/197.

⁷ İbn Receb, *Zeyl*, 1/408. Yine aynı yerde isminin Nasr b. Ubeydullah b. Ebi's-Serî olabileceği dile getirilmiştir. Ayrıca isminin Nasr b. Ubeydullah b. Sehl b. ez-Zâğûnî el-Bağdâdî olduğunu söylenmiştir.

⁸ Kılavuz, *İbnü'z-Zâğûnî*, 37.

⁹ Zehebî, *Siyer*, 14/413; Safedî, *el-Vâfi*, 21/197; İbn Receb, *Zeyl*, 1/409; Kılavuz, *İbnü'z-Zâğûnî*, 37.

¹⁰ İbn Receb, *Zeyl*, 1/409.

¹¹ Kılavuz, *İbnü'z-Zâğûnî*, 39.

¹² Safedî, *el-Vâfi*, 21/197; Kılavuz, *İbnü'z-Zâğûnî*, 39.

¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Lubâb*, 2/53; Zehebî, *Siyer*, 14/413; Safedî, *el-Vâfi*, 21/197; İbn Receb, *Zeyl*, 1/410; Yâfî, Ebü Muhammed Afîfüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman el-Yâfî el-Yemenî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibratü'l-yezkân*, (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 3/193.

¹⁴ İbn Receb, *Zeyl*, 1/410.

487/1094), Mustazhir Billâh (ö. 512/1118) ve Müsterşid Billâh'ın (ö. 529/1135) hilafetini görmüştür. Bu dönemlerde Abbâsiler siyasi olarak çok zayıflamış, halifelik de sembolik bir kurum haline gelmiştir. Dolayısıyla Abbâsiler varlığını Selçukluların hâkimiyeti altında sürdürmekteydi.

Burada sırasıyla ilk olarak Kâim Biemrillâh'ın dönemini özellikle İbnü'z-Zâğûnî'nin doğduğu tarihten itibaren kısaca ele almak faydalı olacaktır. İbnü'z-Zâğûnî'nin doğumu olan 455/1063 yılında Kâim Biemrillâh yaklaşık olarak otuz iki yıldır hilafet makamındaydı. İbnü'z-Zâğûnî'nin doğduğu yıl Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey (ö. 455/1063) vefat etmiş, yerine Sultan Alparslan (ö. 465/1072) geçmişti. Alparslan'ın tahta geçmesi üzerine halife Kâim, onun adına hutbe okutarak onun saltanatını tasdik etti. Her ne kadar halifeyle Alparslan arasında bazı gerginlikler yaşandıysa da daha sonraları bunlar giderilerek aralarında anlaşma sağlandı. Alparslan Malazgirt zaferinden bir yıl sonra vefat ettiğinde yerine oğlu Melikşah (ö. 485/1092) geçmiş, Kâim Biemrillâh onun da saltanatını tanımıştı. Sonraki yıl olan 467/1075 yılında Kâim Biemrillâh vefat edince yerine torunu Muktedî Biemrillâh geçmiştir. Kâim Biemrillâh dönemi çeşitli ayaklanmalar dolayısıyla karışık bir dönem olmuştur. Örneğin Hanbelîlerin bir kısmı bu dönemde ayaklanmış ve halifeyi zor duruma sokmuştur.¹⁵ Kâim Biemrillâh dönemi karışık bir dönem olmuş olsa da Bağdat bu dönemde ilmin ve kültürün merkezi olmaya devam etmiştir. Mesela Nizâmîye Medresesi onun döneminde 459/1067 yılında öğretime açılmıştır.¹⁶

Muktedî Biemrillâh dönemi Selçuklularla ilişkilerin yoğun yaşandığı bir dönemdir. Muktedî kendi halifeliği döneminde Selçuklu sultanı Melikşah'ın saltanatını onaylamıştır. Halife Muktedî ile Sultan Melikşah'ın arasındaki irtibatı sağlayan en önemli kişi Melikşah'ın veziri Nizâmülmülk Hasan'dır (ö. 485/1092). Bu dönemde hem Nizâmülmülk'ün vefatı hem de yaşanan bazı sıkıntılar sebebiyle Melikşah'la halifenin arası açılmış, olay halife Muktedî'nin Basra'ya sürülmesine kadar gitmişti. Melikşah'ın vefatıyla halife tekrardan Bağdat'a dönerek hilafetin başına tekrar geçmiştir. Bu sırada Selçuklular kısa bir taht karışıklığı yaşadı ve sonunda Melikşah'ın oğlu Berkyaruk (ö. 498/1104) tahta geçti. Bu arada halife Muktedî Biemrillâh da vefat etti. Halifenin son birkaç yılı hariç genel olarak hilafeti sükûn içinde geçti. Bunda Melikşah'ın baskın yönetiminin etkisi de büyüktür. Bu dönemde Bağdat'ta Sünniler ile Şiiiler arasında, bazen de Sünnilerin kendi içerisinde mezhep

¹⁵ Suat Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi: 1031-1075*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 101-120.

¹⁶ Abdülkerim Özaydın, "Kâim-Biemrillah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/210-211.

çatışmaları görüldü. Bu çatışmalar Melikşah ve veziri Nizâmülmülk'ün müdahalesiyle önlendi. Sünnilerin içerisindeki mezhep çatışmaları Eşarî Şafiiler ile Hanbelîler arasında çıkan çeşitli olaylar neticesinde meydana geldi. Kaşgarlı Mahmud (ö.y.y.) *Divânü lügati't-Türk* adlı eserini halife Muktedî Biemrillâh'a bu dönemde sunmuştur.¹⁷

Müstazhir Billâh döneminde de Selçuklu saltanatı devam etmekteydi. Halife Müstazhir hilafete geldiğinde Selçuklu saltanatında Berkyaruk bulunuyordu. Halife, Berkyaruk'u tanıdığını ilan etti. Halifenin cülûs törenine Hüccetü'l-İslam Ebû Hâmid Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) de içerisinde bulunduğu dönemin birçok âlimi katıldı. Genel olarak Müstazhir Billâh döneminde Selçuklu hânedânı taht kavgalarıyla mücadele ediyordu. Bu dönemin bir diğer önemli olayı Selçukluların Hasan Sabbah'ın (ö. 518/1124) liderliğini yaptığı Bâtınilerle mücadelesidir. Selçuklu hükümdarları askerî alanda, halife Müstazhir Billâh da halkı aydınlatma alanında Bâtınilerle mücadele etmiştir. Hatta Gazzâlî'den bu konuda bir eser yazmasını istemiş, Gazzâlî de *Fedâ'ihu'l-Batniyye* adlı eseri kaleme almıştır. Bu dönemde görülen siyasi karışıklığın ilmî alanda olmadığını, ilmi gelişmelerin artarak devam ettiğini ve birçok ilmi eserin yazıldığını görmekteyiz. Dönemin bazı âlimleri eserlerinin bazılarını halifeye ithaf etmişlerdir. Yine bu dönemde Dâru'r-Reyhâniyyîn sarayı, bazı ribât ve türbeler inşa edilerek mimari anlamda da gelişmeler meydana gelmiştir.¹⁸

İbnü'z-Zâğûnî'nin yaşadığı son hilafet dönemi Müsterşid Billâh dönemidir. Müsterşid'in hilafete geçtiği dönemde Selçuklu'nun sultanı Sencer'dir (ö. 552/1157). Sencer, Irak bölgesine naib (vali) olarak yeğeni Mahmud'u (ö. 525/1131) tayin etmiştir ve dolayısıyla halifenin temas halinde olduğu kişi Mahmud'dur. Mahmud'un naib olmasına kardeşi Mesud (ö. 550/1155) itiraz etmiştir. Gerek bu durum gerekse Sencer'e karşı -halife de dâhil olmak üzere- yapılan askerî seferler Selçukluları güçsüz duruma düşürdü. Daha sonraları Mesud'un saldırılarıyla sultan Sencer Bağdat'taki hâkimiyetini Mesud'a bırakmıştır. Böylece Irak Selçuklu devleti kurulmuştur. Kısa süre sonra da halife Müsterşid Billâh bir suikasta kurban giderek vefat etmiştir.¹⁹

¹⁷ Yusuf Budak, *Abbasi Halifesi el-Muktedî Bi Emrillah ve Dönemi*, (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 44-68; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Abbâsiler Dönemi)*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 423-427; Angelika Hartmann, "Muktedî-Biemrillah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/142-143.

¹⁸ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 430; Abdülkerim Özyayın, "Müstazhir-Billah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/127-128.

¹⁹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 433; Osman Gazi Özgüdenli, "Müsterşid-Billah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/145-147.

Görüldüğü üzere İbnü'z-Zâğûnî siyasi olarak karışık bir dönemde ömrünü geçirmiştir. Ulaşabildiğimiz kaynaklarda İbnü'z-Zâğûnî'nin bu karışık ortam içerisinde siyasi anlamda nerede olduğunu görememekteyiz. Ancak İbnü'z-Zâğûnî'nin Kelâm'a dair yazmış olduğu *el-Îzâh fî usûli'd-dîn* adlı eserinin Eşari-Hanbelî çekişmesine istinaden yazıldığı belirtilmektedir.²⁰ Ayrıca İbnü'z-Zâğûnî daha sonraki dönemlerde vezirlik yapmış olan bazı kişilere de hocalık yapmıştır. Nitekim Muktefî Liemrillâh (ö. 555/1160) dönemi vezirlerinden Ebu'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre²¹ (ö. 560/1165) ve Nâsır Lidînillâh (ö. 622/1225) dönemi vezirlerinden İbn Yunus²² (ö. 593/1197), İbnü'z-Zâğûnî'nin öğrencilerindedir.

3. İlmî Şahsiyeti, Hocaları, Talebeleri ve Eserleri

Kaynaklarda İbnü'z-Zâğûnî'nin geniş ilim sahibi, çok kitabı olan, zühd ve takva sahibi biri olduğu ifade edilmektedir. Yine onun Hanbelîlerin önde gelenlerinden, Hadis ilminde sika bir kimse olduğu, mezhep, usûl, vaaz ve tarih alanına dair eserler yazdığı belirtilmektedir.²³ Ayrıca Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) onun bütün ilim dallarıyla uğraştığını ve uzun zaman vaazlar verdiğini söylemiştir.²⁴

İbnü'l-Cevzî'nin bildirdiğine göre Cuma günleri Bağdat'ta Mansur Camii'nde namaz öncesi münazaralar yapıp sonrasında da vaaz vermiştir. Cumartesi günleri de çeşitli mekânlarda onun ilmî meclisler tertip ettiği aktarılmaktadır.²⁵ Naklettiğimiz bu bilgiler ışığında İbnü'z-Zâğûnî'nin ilmî anlamda çok yönlü ve gayet aktif bir kişi olduğunu söyleyebiliriz.

İbnü'z-Zâğûnî önce Kur'ân-ı Kerîm eğitimi almış ve Kur'ân'ı rivayetleriyle birlikte okumuştur. Sonrasında Kâdî Ya'kûb el-Berzebînî'den (ö. 486/1094) fıkıh, dil, nahiv ve ferâiz; Ebü'l-Ğanâim İbnü'l-Me'mûn (ö. 460/1068), Ebu Cafer İbnü'l-Müslime (ö.y.y), Ebü'l-Hüseyn İbnü'n-Nakûr (ö.y.y), Ebu Muhammed es-Sarîfînî (ö.y.y), Ebü'l-Kasım İbnü'l-Büsrî (ö.y.y), Ebu Muhammed b. Hezarmerd (ö. 469/1077), Ebu Muhammed Abdullah b. Atâ el-Herevî (ö. 476/1084) gibi hocalardan da hadis eğitimi almıştır.²⁶

²⁰ Abdülhâdi b. Akîl er-Reşîdî, *İbnü'z-Zâğûnî ve Ârâühü'l-itikadiyye (Arz ve Nakd)*, (Mekke: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1429), 33.

²¹ Halil İbrahim Hançabay, “Abbâsilerin Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53 (2017), 47.

²² Halil İbrahim Hançabay, “Nâsır-Lidînillâh Dönemi Abbâsi Vezirleri (575-622/1180-1225)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2020), 395.

²³ Zehebî, *Siyer*, 14/413; Safedî, *el-Vâfi*, 21/197; İbn Receb, *Zeyl*, 1/410.

²⁴ İbn Receb, *Zeyl*, 1/410; Kılavuz, *İbnü'z-Zâğûnî*, 41.

²⁵ İbn Receb, *Zeyl*, 1/410; Kılavuz, *İbnü'z-Zâğûnî*, 41.

²⁶ Zehebî, *Siyer*, 14/412; İbn Receb, *Zeyl*, 1/404; Safedî, *el-Vâfi*, 21/196; Köse, “İbnü'z-Zâğûnî”, 21/242.

Kendisinden Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) gibi meşhur âlimler ders almıştır. İbnü'l-Cevzî, İbnü'z-Zâğûnî'den vaaz, fıkıh, hadis gibi ilimler tahsil etmiştir. Ebu'l-Kasım İbn Asâkir (ö. 571/1176), Ebu Musa el-Medînî (ö. 581/1185), Ali b. Asâkir el-Betâihî (ö. 572/1177), Mes'ud b. Ğays ed-Dekkâk (ö.y.y), Berakât b. Ebî Ğâlib (ö.y.y), Ömer b. Taberzed (ö. 607/1210), Ebû Tahir es-Silefî (ö. 576/1180), Sadaka b. el-Hüseyin (ö. 573/1178) gibi öğrencileri ise ondan hadis tahsilinde bulunmuşlardır.²⁷

İbnü'z-Zâğûnî birçok ilimle uğraşmış fakat onun usûlcülük ve fakihlik yönü daha ön plana çıkmıştır. Hanbelî mezhebi içerisinde kendisi kaynak gösterilmekle birlikte farklı icthadlarda bulunduğu ve bazı şâz görüşlere de sahip olduğu belirtilmektedir.²⁸ Bundan dolayı kendisi, öğrencisi İbnü'l-Cevzî başta olmak üzere bazı Hanbelî âlimler tarafından eleştirilmiştir. İbnü'z-Zâğûnî'nin iyi bir münazaracı ve Hanbelî bir kelâmcı olduğu da belirtilir.²⁹ Hatta onun eserlerinde Mutezilî unsurların bulunduğu³⁰, Mutezile'ye yardım ve destek sağladığı, bundan dolayı da bidatçilikle itham edildiği belirtilmektedir. Ancak bu unsurların fikrî bir benzeşme olmadığı, kelâmî bir metod benzerliği olduğu belirtilmiştir.³¹

Eserlerine baktığımızda ise İbnü'z-Zâğûnî'nin çeşitli alanlarda eser verdiğini görmekteyiz. Onun eserlerini kısaca şöyle sıralayabiliriz: Fıkıh ve Fıkıh Usûlü alanında; *el-İkna'*, *el-Vâzih*, *el-Hilâfu'l-kebir*, *el-Müfredât*, *et-Telhîs fi'l-ferâiz*, *Avîsu'l-mesâilü'l-hisâbiyye*, *ed-Devr ve'l-vesâyâ*, *Ğureru'l-beyân fi usûli'l-fikh*, *Menâsikü'l-hacc*, *Fetâvâ*, *el-Fetâvâ'r-Rahbiyye*, *Şerhu'l-Hirakî* ve *el-Vecîz* adlı eserleri yazmıştır. Vaaz ve Hitabet alanında *Divânü hutab* ve *Mecâlis fi'l-va'z* eserleri kaleme almıştır. Tarih alanında *Târîh* (*et-Târîh* de olabilir), Kur'ân İlimlerine dair *Mesâil fi'l-Kur'ân*, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuhû*, Kelâm/Akaid alanında ise *el-İzâh fi usûli'd-dîn*, *Sidre fi'l-müstahîl*, *Simâu'l-mevtâ fi kubûrihim*, *Tashîhu hadîsi'l-etîf* adlı eserleri telif etmiştir.³²

İbnü'z-Zâğûnî'nin eserlerinin birçoğunun günümüze ulaşmadığı çalışmanın başında dile getirilmiştir. Günümüze ulaşanları; kelâm alanında *el-İzâh fi usûli'd-dîn*, ferâiz alanında *et-Telhîs fi'l-ferâiz* adlı eseri, tarih alanında *et-Târîh* adlı eseri ve fıkıh alanında Ahmed b.

²⁷ Zehebî, *Siyer*, 15/455; Safedî, *el-Vâfi*, 18/109; İbn Receb, *Zeyl*, 1/404; Bağdatlı İsmail Paşa, İsmail b. Muhammed Emin b. Mir Selim el-Bâbânî el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifin*, (İstanbul: Matbûatü'l-Behiyye, 1951), 1/520.

²⁸ İbn Receb, *Zeyl*, 1/404; Köse, "İbnü'z-Zâğûnî", 21/242; Kılavuz, *İbnü'z-Zâğûnî*, 42.

²⁹ Kılavuz, *İbnü'z-Zâğûnî*, 43.

³⁰ İbn Receb, *Zeyl*, 1/404; Kılavuz, *İbnü'z-Zâğûnî*, 43.

³¹ Kılavuz, *İbnü'z-Zâğûnî*, 43.

³² İbn Receb, *Zeyl*, 1/404; Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed Ali b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dimeşkî, *el-'Alâm* (y.y.: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002), 4/310; Kılavuz, *İbnü'z-Zâğûnî*, 44-47; Köse, "İbnü'z-Zâğûnî", 21/242.

Hanbel'in (ö. 241/855) sadece kendine has fetvalarını derlediği *el-Müfredât* isimli eseridir. Bunlardan *el-Îzâh* ve *el-Müfredât* günümüzde mevcut olup sadece *el-Îzâh* elimizde bulunmaktadır. *Et-Târih* ve *et-Telhîs* isimli eserlerinin Berlin Staatsbibliothek'te olduğu belirtilmektedir.³³

4. Tefsire Dair Bazı Görüşleri

4.1. Hz. Peygamber'e (s.a.s) Vahyedilen Hakkında

İbnü'z-Zâğûnî'nin yorumuna konu olan yer Bakara Sûresinin 2/4. ayetidir. Allah-ü Teâlâ bu ayette müttakilerin özelliklerinden bahsederken onların Hz. Peygamber'e (s.a.s) indirilenlere ve daha önceki indirilenlere iman ettiklerini ifade etmektedir.

İbnü'z-Zâğûnî Bakara 2/4 ayetinde³⁴ geçen "*sana indirilene*" ifadesi hakkında şöyle der: Bundan maksat, Kur'ân ve Kur'ân'ın dışında ona (Hz. Peygamber'e) vahyedilenlerdir.³⁵ Yani o, Kur'ân'ın dışındaki vahiylerin (vahy-i gayri metluv) de indirilenlerin kapsamına girdiğini belirtmektedir.

Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) ayette geçen "*indirilen*"i, Allah'tan indirilen Kur'ân şeklinde yorumlamaktadır.³⁶ Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) ayetteki "*indirilen*"den maksadın, Allah'ın Hz. Peygamber'e (s.a.s.) indirdiği vahiy olarak açıklamakta ve bu ayetin yorumunda vahy-i metluv ve vahy-i gayr-i metluv ayrımına değinmemektedir.³⁷

İmam Matürîdî (ö. 333/944) ayetteki ibarenin iki şekilde yorumlanabileceğini belirtmiştir. Birincisi, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) indirilen Kur'ân; ikincisi ise Kur'ân'da zikredilmediği halde Hz. Peygamber'e (s.a.s.) indirilen hükümler ve yasalardır (yani Sünnet'tir).³⁸ Onun, ayetin tefsirinde "*indirilen*"i ikiye ayırdığı görülmektedir.

³³ Köse, "İbnü'z-Zâğûnî", 21/242.

³⁴ "*Sana indirilene ve senden önce indirilene iman ederler ve ahirete de onlar kesin olarak inanurlar.*"

³⁵ Ebu'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zâdü'l-Mesîr fî ilmi't-Tefsîr*, thk. Abdürrezzak el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-kitâbü'l-Arabiyye, 1422), 1/29.

³⁶ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil*, thk. Abdullah Mahmud Şehhate (Beyrut: Dâru ihyâü't-Türâs, 1423), 1/81.

³⁷ Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Amülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-Beyân an Tevili âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 1/244-245.

³⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Maturîdî es-Semerkandî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdî Basellûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-ilmîyye, 2005), 1/374.

Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273), ayetteki ilgili ibarenin Kur'ân'ı nitelediğini ifade etmekte, Kur'ân dışı vahye değinmemektedir.³⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ise bunu, inzal edilen ve inzal edilmekte olan kitap ve şariat şeklinde yorumlamıştır.⁴⁰ Onun yorumunda Kur'ân ve Kur'ân dışı ayrımı müphemdir.

Bakara Sûresi 4. ayette geçen “*sana indirilen*” ibaresinin mahiyeti hakkında zikrettiğimiz yorumlara baktığımızda, ibarenin Kur'ân'a ve Kur'ân dışında Hz. Peygamber'e (s.a.s.) indirilenlere tekabül ettiği görülmektedir. Bunu ifade edenlerin ise İmam Matürîdî, İbnü'z-Zâğûnî ve Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'dır. Bazı âlimler ise “*indirilen*”i sadece Kur'ân diye yorumlamışlardır.

4.2.İfsat Edenlerin (Münafıkların) Yaptıkları

Öncesinde belirttiğimiz üzere İbnü'z-Zâğûnî Kur'ân-ı Kerîm'in her ayeti hakkında yorumda bulunmamıştır. Onun yorum yaptığı bir diğer ayet Bakara Sûresi 2/11. ayettir. Allah-ü Teâlâ bu ayette münafıkların yeryüzünde fesat çıkarmalarından ve çıkardıkları fesadı ıslah olarak nitelemelerinden bahsetmektedir.

Bakara 2/11. ayette⁴¹ geçen “*fesat*” ifadesi çeşitli şekillerde açıklanmıştır. Onlardan bazıları şöyledir: Küfür (inkâr), (Allah'a) asi olmak, küfür ve asi olmak, Allah'ın emirlerine sarılmayı ve nehiyelerinden kaçınmayı terk etmektir. İbnü'z-Zâğûnî bu kelimeyi nifak diye açıklamıştır. Ona göre münafıklar inkâr edenlerle karşılaştıklarında, onlara müminlerin sırlarını bildirmektedir. Bu da onların nifakı yani ikiyüzlülüğüdür.⁴²

Mukâtil'e göre *fesat* çıkarma, (Allah'a) isyan etmek anlamındadır. Yani ayete göre münafıklara “Yeryüzünde (Allah'a) isyan etmeyin” denmektedir.⁴³ Taberî ayette geçen “*fesat*” kelimesini, küfür (inkâr) veya (Allah'a) itaatsizlik, Allah'ın yasakladığı şeylerle amel etmek, Allah'ın emrettiği şeyleri ihmal etmek şeklinde açıklamıştır.⁴⁴

Mâtürîdî buradaki “*fesat*” kelimesinin ne anlama geldiği hakkında şunları kaydetmektedir: Münafıkların müminleri aldatmaları, sözleriyle müminlerin yanında görünmeleri ve kalplerindeki müminlere karşı zıtlığı gizlemeleri, kendi aralarında müminlerle alay etmeleri, müminler hakkındaki sözlerinin (yaptıklarıyla) uyuşmaması ve Allah'tan

³⁹ Ebu Abdillah, Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1964), 1/180.

⁴⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri* (Ankara: Akçağ Yay., 2016), 1/243.

⁴¹ “Onlara ‘Yeryüzünde düzeni bozmayın (fesat çıkarmayın)’ dendiğinde, ‘Biz yalnızca ıslah edenleriz’ derler.”

⁴² İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesir*, 1/32.

⁴³ Mukâtil, *Tefsir*, 1/90.

⁴⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/289.

başkasına ibadet etmeleridir. Akabinde Mâtürîdî, bu sayılanlardan daha büyük bir fesadın olmayacağını ifade etmektedir.⁴⁵

Kurtubî “*fesat*” kavramının zıddının, “*salah*” olduğunu ifade etmektedir. Ona göre fesat, doğruluktan onun aksi yönüne sapmaktır. Kurtubî’nin belirttiğine göre fesat kavramının bu ayetteki anlamı, küfür vasıtasıyla bozgunculuk çıkarmak ve insanları Hz. Peygambere (s.a.s.) ve Kur’ân’a imandan ayırmaya çalışmaktır. Yine ona göre: Hz. Peygamber (s.a.s.) gönderilmeden önce yeryüzünde fesat vardı ve Allah’a isyan edilmekteydi. Hz. Peygamber (s.a.s.) gönderilince yeryüzündeki fesat ortadan kalktı ve yeryüzüne sulh hâkim oldu. Bundan sonra kim (Allah’a) isyan ederse ıslahından sonra yeryüzünde fesat çıkarmış olmaktadır. Araf Sûresi 56. ayette “*İslah edilmesinden sonra yeryüzünde fesat çıkarmayın...*” ifadesinde buna işaret edilmektedir.⁴⁶

Elmalılı yeryüzünün fesadını; Allah’ın kullarının durumlarını bozan, dünyadaki geçimleri ve ahiretleri ile ilgili işleri doğru yolundan çıkararak fitneler ve harplerdir şeklinde açıklamaktadır. İfsat da bu türden şeylere sebep olacak işleri yapmaktır demektir. O, münafıkların, müminlerin içine karışmakla, onların sırlarını kâfirlere açmakla ve kâfirleri inananlara karşı kışkırtmakla bu türden işler yaptıklarını ifade etmektedir. Yine Elmalılı, insanları tutuşturmak, müminleri bozmak, zarar vermek için fırsat kollamak ve bu fırsatlardan yararlanmak gibi işleri münafıkların fesatlarına örnek olarak zikretmiştir.⁴⁷

“*Fesat*” kavramıyla alakalı zikrettiğimiz yorumlarda genel olarak bütün müfessirlerin kanaatlerinin birbirine yakın olduğu görülmektedir. İbnü’z-Zâğûnî’nin yorumu da diğer müfessirlerle uyumludur. Sadece İbnü’z-Zâğûnî’nin yorumuna bakıldığında, ayet hakkındaki yorumların genel muhtevası görülmektedir.

4.3. Gök Gürültüsü Hakkında

İbnü’z-Zâğûnî Bakara Sûresi 2/19. ayetteki⁴⁸ “*gök gürültüsü*” anlamına gelen ra’d kelimesi hakkında açıklamalar yapmıştır. *Zâdü’l-Mesir*’de kaydedildiğine göre ayette geçen “*gök gürültüsü*”nün ne olduğu hakkında üç görüş bulunmaktadır. Birincisi, bulutları hareket ettiren meleğin sesidir. Bu mana merfu olarak Hz. Peygamber’den (s.a.s.) rivayet edilmiştir. Yine bu manayı İbn Abbas ve Katâde zikretmişlerdir. Mücahid’den gelen başka bir rivayete

⁴⁵ Mâtürîdî, *Tevîlât*, 1/384.

⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, 1/202.

⁴⁷ Yazır, *Hak Dini*, 1/276-277.

⁴⁸ “*Yahut onlar, karanlıklar içinde gökten boşanan gök gürültülü, şimşekli bir yağmura tutulmuş kimseler gibidirler. Yıldırımlar yüzünden ölümden korkarak parmaklarıyla kulaklarını tıkırlar. Hâlbuki Allah inkârcıları çepeçevre kuşatmıştır.*”

göre bu, (Allah'ı) tesbih eden meleğin sesidir. İkrime, o çobanın develeri sürdüğü gibi bulutları süren melektir demiştir. İkincisi, bu gürültü yer ile gök arasında sıkışan rüzgârdır. Üçüncü görüş İbnü'z-Zâğûnî'ye aittir. Ona göre ayette geçen gök gürültüsü, cisimlerin bulutlara çarpmasıyla çıkan sestir.⁴⁹

Mukâtil, ayetteki “gök gürültüsü” anlamına gelen ra'd kelimesini, Kur'ân'da ceza olarak korkutuldukları şeylerdir diye açıklamıştır.⁵⁰ Taberî'de bu konudaki nakiller oldukça fazladır. Onları genel olarak şöyle sıralayabiliriz: bulutları süren melek, sesiyle bulutları süren melek, meleklerin içinden (Allah'ı) tesbih eden bir melek, çobanın develeri sürdüğü gibi bulutları sürmekten sorumlu melektir ve bulutlar anlaşamadığında bu melek devreye girmektedir. Onlara kızdığında bu melekten ateşler çıkmaktadır ve bu ateşler bizim görmüş olduğumuz yıldırımlardır. Bu konudaki nakillerin devamı şöyledir: Ra'd isimli melek, tesbih ve tekbirlerle bulutları süren melek, bu sesin kendisinin tesbihi olan melektir ki bulutları sürmesi şiddetlendiğinde bulutlar birbirine çarparak yıldırımlar oluşmaktadır, Allah'ın yarattığı bir mahlûktur ve Allah'ı işitip ona itaat eder, çobanın koyunlara bağırdığı gibi bağırarak melek ve rüzgârdır.⁵¹

Mâtüridî ayette geçen “karanlık”, “gök gürültüsü” ve “şimşek” gibi kelimeleri, inkâr edenlerin içerisinde buldukları kötü durumu anlatmak için kullanılan (darb-ı) meseller olarak yorumlamıştır.⁵² Dolayısıyla Mâtüridî, bu anlatımdaki ibareleri mecaz olarak görmüş, “gök gürültüsü” ve “şimşek” kelimelerinin tek tek kendi anlamlarına değinmemiştir.

Kurtubî “ra'd” kelimesini, önce Hz. Peygamberden (s.a.s) bir nakille açıklamaktadır. Buna göre Yahudiler Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ra'd kelimesinin ne olduğunu sormuşlar, Hz. Peygamber (s.a.s.) de bunun bulutlardan sorumlu melek olduğunu ifade etmiştir. Sonra bu kelime hakkındaki verdiği görüşler şöyledir: Rüzgâr, bulutlara cisimlerin çarpmasıyla çıkan ses (bu görüş filozoflara aittir ve Kurtubî bu görüşün merdud olduğunu ve nakledilmesinin doğru olmadığını ifade etmiştir). Bunun yanında titremek, korkmak anlamında gelen bazı fiillerin ra'd kelimesinden türediğini ifade eden Kurtubî, bu kelimeni çeşitli fiil türevlerini de zikretmiştir.⁵³

Elmalılı “ra'd” kelimesini, titretici bir patlayışı/gürleyişi olan, beyinlerde çatlayan ve ufuklarda gürleyen dehşetli bir gök gürültüsü şeklinde açıklamıştır. Yani Elmalılı, bu kelimeyi

⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesir*, 1/40.

⁵⁰ Mukâtil, *Tefsir*, 1/92.

⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/338-342.

⁵² Mâtüridî, *Tevilat*, 1/396-398.

⁵³ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, 1/217-218.

ve diğer kelimeleri bu yönde açıklayarak, ayette ifade edilen, inkârcıların içinde buldukları kötü durumu betimlemektedir. Ayrıca o, ra'd buluttan çıkan rahatsız edici sesin ismidir ve başlangıçta ani bir patlayış sonra uzun bir gürültü şeklinde meydana gelir demektedir. Bunun yanında ra'd kelimesinin titremek veya titretmek başka bir ifadeyle zangırdamak veya zangırdatmak manalarında olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Elmalılı, ra'd isminin, bulutları yağmurun yağacağı yerlere götüren ve onları idare eden meleğin ismi olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu melek rüzgâr meleklerinden başkadır ve bulutları özel bir şekilde idare etmektedir. Bu melek bulutları idare ederken onlardan geri kalan olursa onlara bağıırır, işte duyduğumuz gök gürültüsü budur. Yine onun verdiği başka bir açıklamaya göre gök gürültüsü, bulutların birbirine çarpması veya sürtmesiyle oluşan sestir.⁵⁴

“Gök gürültüsü” hakkındaki yorumlarda, müfessirlerin bu kelimeye çeşitli anlamlar yüklediklerini görmekteyiz. Zikredilen bu yorumlarda göze çarpan başka bir husus, anlatımların hikâye şeklinde olması ve dönemin bilimsel bilgilerine göre anlatılmasıdır. İbnü’z-Zâğûnî’nin bu ifade hakkındaki yorumu sadece, “cisimlerin bulutlara çarpmasıyla çıkan ses” şeklinde olmuştur. Bu yorumda dikkat çeken başka bir husus daha vardır. O husus, Kurtubî’nin ilgili ifadeyle alakalı aynı yorumun filozoflar tarafından benimsendiğini belirtmesidir. Yani İbnü’z-Zâğûnî’nin yorumu, filozofların yorumlarıyla aynıdır. Ancak Kurtubî’ye göre bu yorum reddedilmesi gereken ve nakledilmesi doğru olmayan bir yorumdur.

Bahsettiğimiz yorumlar dışında *Zâdü'l-Mesir*'de kaydedildiğine göre, münafıkların hallerinden hangisinin şimşeğe benzetildiği, âlimler arasında ihtilaf konusu olmuştur. Birincisi, İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre o, Kur'ân'daki korkutmadır. İkincisi, Mücahid ve Süddî'den gelen bir rivayete göre o, Hz. Peygamber (s.a.s.) ve müminler onların nifaklarını öğrendiklerinde başlarına musibet gelmelerinden korkmalarıdır. Üçüncüsü, İbnü’z-Zâğûnî’nin belirttiğine göre kendilerine gizli sevgi besledikleri kişilere (kâfirlere) karşı savaşa ve cihada çağrılmaktan korkmalarıdır.⁵⁵

4.4. İnsan Emeğinin Karşılığını Nasıl Elde Eder?

Necm Sûresi 53/39. ayet⁵⁶ hakkında İbnü’z-Zâğûnî’nin belirttiğine göre insan için ancak çalıştığının karşılığı vardır fakat sebepler çeşitlidir. Bazen insanın gayreti yakınlık elde etmek için olur ve bunun sonucunda kendisine merhamet eden/yakınlık duyan çocuğu veya

⁵⁴ Yazır, *Hak Dini*, 1/290-295.

⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesir*, 1/41-42.

⁵⁶ “İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder.”

arkadaşları olur. Bazen de din hizmetleri ve ibadetler konusunda gayret eder ve dindarların sevgisini kazanır. Böylece bunlar, insanın çalışmasının karşılığını almasına sebep olur.⁵⁷ Yani İbnü'z-Zâğûnî'ye göre herkes kendi çalıştığıının karşılığını elde etmekte fakat bunun için çeşitli sebepler bulunmaktadır.

Mukâtil bu ayetin yorumunda, insan çabasının karşılığını ahirette alacaktır demektedir. Yani dünyada amel olarak ne işlemişse ahirette onu görecek, yani onun karşılığını alacaktır.⁵⁸ Taberî öncelikle bu sûrenin 38. ayetinden 56. ayetine kadar olan kısmının Hz. İbrahim ve Hz. Musa'nın (a.s.) sahifelerinde (suhuf) bulunduğunu ifade etmektedir. Konumuz olan ayetin manasının, hayır veya şer olsun insan ne yapmışsa onun karşılığını alacaktır şeklinde olduğunu belirtmektedir. Ancak Taberî bu ayetin, “*İman eden, soylarından gelenlerin de aynı iman ile kendilerini izledikleri kimselerin yanlarına bu zürriyetlerini katacağız...*”⁵⁹ ayetiyle nesh edildiğini belirtmiştir. Buna göre babaların iyilikleriyle çocukları da cennete gireceklerdir.⁶⁰

Mâtüridî ayet hakkında şunları ifade etmektedir: İnsan için ancak çabasının karşılığı vardır. Ancak Allah, insanı mükâfatlandırarak çabasından fazlasını verir. Çünkü Allah “*Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır...*”⁶¹ buyurmaktadır. Kendisi için çok çaba harcanmayan küçük şeyler için de sevap verilir. Kötülüğün karşılığı ise “*..kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin misliyle cezalandırılır...*”⁶² ayetinde belirtildiği üzere ancak misliyledir. Mâtüridî'nin belirttiğine göre bu ayet, bir önceki ayetin haklarında indiği kâfirler için olması da muhtemeldir. Buna göre bir önceki ayet olan “*Hiçbir günahkâr bir başkasının günah yükünü yüklenmez.*” ayeti cahiliye döneminde başkalarının günah yükünü yüklenenler hakkında nazil olmuştur. Dolayısıyla 53/39. ayet de, kimse bir başkasının günahını yüklenemez ve herkese ancak çabasının karşılığı vardır manasına gelmektedir.⁶³

Kurtubî önce, yukarıda belirttiğimiz bilgileri vererek ayetin mensuh olduğunu değinmiştir. Bunun sonucu olarak babanın çocuklara veya çocukların babaya şefaathçi olabileceğini ifade etmiştir. Yine o, “*Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin fayda bakımından size daha yakın olduğunu bilemezsiniz*”⁶⁴ ayetinin bu görüşü desteklediğini

⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesir*, 4/193.

⁵⁸ Mukâtil, *Tefsir*, 4/165.

⁵⁹ et-Tûr, 52/21.

⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 22/547.

⁶¹ el-En'am, 6/160.

⁶² el-En'am, 6/160.

⁶³ Mâtüridî, *Tevilat*, 9/433-434.

⁶⁴ en-Nisa, 4/11.

belirtmektedir. Ancak müfessirlerin çoğunun bu görüşü kabul etmediğini ifade etmekte ve bir kişinin amelinin başka bir kişiye fayda vermeyeceği kanaatini taşıdıklarını söylemektedir. Örneğin bir kişi bir başkasının yerine namaz kılamaz. Kurtubî'nin naklettiğine göre, İmam Malik, ölen kişi vasiyette bulunmadıkça onun yerine oruç tutmayı, hac yapmayı ve sadaka vermeyi caiz görmemektedir. Ancak İmam Şâfiî ve diğerleri hac ve nafîle ibadetleri caiz görmektedirler. Kurtubî ayetin manasının mal, mülk konusunda olduğunu, bunları ancak çabası karşılığında alabileceğini belirtmiştir. Onun Rebi' b. Enes'ten naklettiğine göre bu ayette kâfirler kastedilmektedir. Çünkü müminler için hem çabasının karşılığı hem de başkalarının çabalarının karşılığı vardır. O, bu görüşe katılmakta ve birçok hadisin bu görüşü desteklediğini ifade etmektedir. Örneğin bir mümin bir sevaba vesile olsa, o bundan bir karşılık alır. Ayrıca o, hayırlı evladın kişiye sevap getirmesini de bu minvalde değerlendirmektedir. Son olarak Kurtubî, iyiliklerin insana birçok sevap getireceğinin Kur'ân'da ve sünnette geçerli olan bir hüküm olduğunu, bu ayette zikredilen hükmün ise sadece kötülükler için geçerli olabileceğini kaydetmiştir. Ayrıca ayetteki çaba ibaresinin niyet anlamına gelebileceğine dair nakiller vermiştir.⁶⁵

Burada konumuzla alakalı olarak Hz. Peygamber'in (s.a.s.); *“İnsan ölünce amel defteri kapanır. Ancak şu üç sebeple amel defteri açık kalır: Sadaka-i câriye, kendisinden faydalanılan ilim, kendisine dua eden hayırlı evlat”*⁶⁶ hadis-i şerifinden anlaşılacağı üzere kişinin amel defterine kendisi öldükten sonra ve emeğinden başka sebeplerle de sevap yazıldığı görülmektedir.

Elmalılı ilgili ayeti, bir insan başkasının suçu ile hesaba çekilip cezalandırılmayacağı gibi, kendi yaptığından ve çabasıyla ortaya koyduğundan başkası ile sevaplandırılması onun hakkı değildir şeklinde izah etmiştir. Bunun yanında kendi çabasından başka, Allah'ın insana lütufta bulunmasında da şüphe olmadığını belirtmektedir. Onun naklettiği bir görüşe göre, peygamberlerin şefaatleri, meleklerin insanların bağışlanması için dua etmesi, dirilerin ölümler için dua etmesi vb. şeyler insanların kendi yaptıklarının dışında olup onlara fayda sağlayan şeylerdir. Naklettiği başka bir görüşe göre, adalet ile olunca kişinin kendi çabası kadar karşılık vardır fakat Allah'ın fazlı ve ikramı ile olunca Allah'ın dilediği kadar karşılık vardır. Bunun yanında Elmalılı, yukarıda bahsettiğimiz şekliyle, ayetin nesih ihtimaline değinmiş, âlimlerin

⁶⁵ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, 17/114-115.

⁶⁶ Müslim, Vasiyyet, 14.

çoğuna göre ayetin mensuh olmadığını ifade etmiştir. Yine o, her sa'y ettiği (çaba sarf ettiği) insanın olmaz, insanın olan ancak sa'yi yani bizzat çalışmasıdır demiştir.⁶⁷

Görüldüğü üzere, Necm Sûresi 53/39. ayet hakkında çeşitli yönlerde temas eden yorumlar yapılmıştır. Zikrettiğimiz müfessirler genel olarak manayı, ahiretteki karşılık olarak değerlendirmişlerdir. İbnü'z-Zâğûnî'nin yorumuna baktığımızda, ahiretteki karşılık konusuna değinmediğini görmekteyiz. Onun yorumunda ön plana çıkan husus, kişinin dünyaya dair çabalarının karşılığını bir şekilde alacağı ve karşılığını aldığı çabaların sebeplerinin farklılığıdır.

4.5. Şâhid ve Meşhûd Hakkında

İbnü'z-Zâğûnî'nin yorum yaptığı bir diğer ayet Burûc Sûresi 85/3. ayettir.⁶⁸ Bu ayette tanıklık eden ve tanıklık edilen şeklinde tercüme edilen şâhid ve meşhûd kavramları hakkında İbnü'z-Zâğûnî şöyle demektedir: Şâhid peygamberler, meşhûd onların ümmetleridir.⁶⁹

Mukâtil, ayetteki şâhid ve meşhûd kavramlarını, Ramazan Bayramı, Kurban Bayramı ve Cuma günü olarak açıklamıştır. Ayrıca o, bu ayetin, “*Şüphesiz Rabbinin yakalaması pek müthiştir*”⁷⁰ ayetinin kasemi (yemini) olduğunu ifade etmektedir.⁷¹ Taberî, ayetteki şâhid ve meşhûd kelimeleri hakkındaki nakilleri şöyle sıralamaktadır: Şâhid Cuma günü, meşhûd Arife günüdür; şâhid insan meşhûd kıyamet günüdür; şâhid Hz. Muhammed meşhûd kıyamet günüdür; şâhid Hz. Muhammed meşhûd Cuma günüdür; şâhid Allah meşhûd kıyamet günüdür; şâhid Kurban günü meşhûd Cuma günüdür; şâhid Kurban günü meşhûd arife günüdür; şâhid Arife günü meşhûd kıyamet günüdür.⁷²

Mâtürîdî bu kelimelerin te'vili konusunda ihtilaf olduğunu belirttikten sonra bu konudaki görüşleri vermiştir. Birincisi, şâhid Allah meşhûd insanlardır. Bunun delili “...onların halini bilip gören sadece sensin. Sen her şeye şahitsin”⁷³ ayetidir. İkincisi, şâhid Hz. Peygamber (s.a.s.) meşhûd onun ümmetidir. Bunun delili “*O gün her ümmetin içinden kendileri hakkında birer tanık çıkaracağız*”⁷⁴ ayetidir. Üçüncüsü, şâhid insanların amelleri yazılan amel defterleri, meşhûd amelleri yazılan insanlardır. Dördüncüsü, şâhid ve meşhûd insanın kendisidir. Yani insan kendi kendine şahitlik yapacaktır. Bunu ifade eden ayet ise “*O*

⁶⁷ Yazır, *Hak Dini*, 8/47-48.

⁶⁸ “*Tanıklık edene ve tanıklık edilene (and olsun).*”

⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesir*, 4/425.

⁷⁰ el-Burûc, 85/12.

⁷¹ Mukâtil, *Tefsir*, 4/647.

⁷² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24/333-337.

⁷³ el-Mâide, 5/117.

⁷⁴ en-Nahl, 16/89.

gün dilleri, elleri ve ayakları, yapıp ettikleri hususlarda aleyhlerine tanıklık edecektir”⁷⁵ ayetidir. Bunların yanında Mâtürîdî, daha önce yukarıda zikrettiğimiz günleri, bu iki kelimenin açıklaması şeklinde ifade etmektedir. Ayrıca bu günlere yemin edilmesinin nedenini, bu günler Allah katında değerlidir şeklinde açıklamaktadır.⁷⁶

Kurtubî ayet hakkında yukarıda bahsettiğimiz rivayetleri aynıyla vermektedir. O, aslında bütün günlerin şâhid olabileceğini ifade etmektedir. Çünkü her gün, insanoğluna bahşedilen ve insanoğlunun amel yapabilmesi için onun hizmetine sunulan birer nimettir. Yukarıda zikredilen görüşlerin dışında naklettiği diğer görüşler şöyledir: Şâhid terviye meşhûd arife günü; şâhid Hz. Âdem ve Hz. İsa (a.s.) meşhûd onların ümmetleri; şâhid bu ümmet meşhûd diğer ümmetler; şâhid kişinin malı meşhûd yeryüzü; şâhid hacere'l-esved meşhûd hac ibadeti; şâhid peygamberler meşhûd Hz. Muhammed.⁷⁷

Elmalılı bu iki kelimenin şuhud veya şehadet kökünden olabileceğini belirtmiştir. Bundan dolayı bu kelimeler hakkında birçok anlam takdiri yapıldığını ifade etmiştir. Ona göre en açık anlam, o gün hayatta olup da o kıyameti gören veya ona tanıklık edecek olanlar ile görülecek, tanıklık edilecek olan korkunç hallerin ve olayların hepsini içine almak üzere herhangi bir şâhid ve meşhûd şeklindeki anlamdır.⁷⁸

Mezkûr ayet hakkında zikrettiğimiz yorumlarda birçok rivayetin olduğu görülmektedir. Bu rivayetler çok çeşitlidir ve genelde müfessirler tarafından aynı rivayetler nakledilmiştir. İbnü'z-Zâğûnî'nin yorumu da yine aynı şekilde, diğer müfessirlerin zikrettiği yorumlar arasında bulunmaktadır.

Sonuç

Tefsir tarihine baktığımızda Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak için birçok yorumun yapıldığı görülecektir. Yorumların çok olması, Kur'ân'ı anlama çabasından kaynaklanmaktadır. Her müfessir kendi ilmi birikimi nispetinde Kur'ân'ı açıklamaya ve yorumlamaya gayret etmiştir. Bu durum da Kur'ân'ı anlamak isteyen Müslümanlar için geniş bir ilmi müktesebat sunmaktadır.

⁷⁵ en-Nûr, 24/24.

⁷⁶ Mâtürîdî, *Tevîlat*, 10/482-483.

⁷⁷ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, 19/283-286.

⁷⁸ Yazır, *Hak Dini*, 9/406.

İbnü'z-Zâğûnî'nin yorumlarının da zikrettiğimiz bu saikler çerçevesinde yazıldığını söyleyebiliriz. O, çeşitli konulardaki ayetlere yorumlarda bulunmuştur. Bu yorumlarda ise farklı metotlar uygulamıştır.

İbnü'z-Zâğûnî'ye ait olarak aktardığımız bu yorumlarda onun tefsir rivayetlerine vukûfiyeti göze çarpmaktadır. Bazen o, müfessirler tarafından zikredilen fakat müfessirlerin çoğunluğu tarafından kabul görmeyen rivayetleri kaydetmiştir. Bazen de kendi dirayetini devreye katarak ayet hakkında rivayet edilenlerin dışında bir yorum yapmıştır. Bazen de müfessirler tarafından reddedilen; filozoflara ait görüşleri, İbnü'z-Zâğûnî'nin benimseyip naklettiğini görmekteyiz.

Kaynakça

Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Abbâsiler Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat Neşriyat, 14. Basım, 2020.

Bağdatlı İsmail Paşa, İsmail b. Muhammed Emin b. Mir Selim el-Bâbânî el-Bağdâdî. *Hediyyetü'l-Ârifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Matbûatü'l-Behiyye, 1951.

Budak, Yusuf. *Abbasi Halifesi el-Muktedî Bi Emrillah ve Dönemi*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Cirit, Hasan. "Vaaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/404-407. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Hançabay, Halil İbrahim. "Abbâsilerin Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2017), 45-72.

Hançabay, Halil İbrahim. "Nâsır-Lidînillah Dönemi Abbâsi Vezirleri (575-622/1180-1225)". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2020), 391-429.

Hartmann, Angelika. "Muktedî-Biemrillah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/142-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî Târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-Mesîr fî ilmi't-Tefsîr*. thk. Abdürrezzak el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kitâbü'l-Arabiyye, 1422.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru sâdır, ts.

İbn Receb, Ebü'l-ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *Zeylü tabakâti'l-hanâbile*. thk. Dr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2005.

İbnü'z-Zâğûnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ubeydullah b. Nasr el-Bağdadî. *el-Îzâh fî Usûli'd-dîn*. thk. İsmâ es-Seyyid Mahmûd. Riyad: Merkezü'l-melik Faysal li'l-buhûs ve'd-diraseti'l-İslâmiyye, 2003.

Kaymak, Suat. *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi: 1031-1075*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Kılavuz, Ulvi Murat. *5-6. Yüzyılda Tartışmalı Bir Hanbelî: İbnü'z-Zâğûnî ve Sıfat Anlayışı*. Bursa: Emin Yay., 2016.

Köse, Saffet. "İbnü'z-Zâğûnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/242. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kurtubî, Ebu Abdillah, Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir b. Ferh el-Kurtubî. *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısıriyye, 1964.

Matürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Maturîdî es-Semerkandî. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Mecdî Basellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005.

Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil*. thk. Abdullah Mahmud Şehhate. Beyrut: Dâru ihyâü't-Türâs, 1423.

Özaydın, AbdülKerîm. "Kâim-Biemrillah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/210-211. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Özaydın, AbdülKerîm. "Müstazhir-Billah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/127-128. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Özgüdenli, Osman Gazi. "Müsterşid-Billâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/145/147. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

er-Reşîdî, Abdülhâdi b. Akîl. *İbnü'z-Zâğûnî ve Ârâühü'l-itikadiyye (Arz ve Nakd)*. Mekke: Câmîatü ümmi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1429.

Safedî, Ebu's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzzeddin Aybeg b. Abdillah. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. 29 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâü't-türâs, 2000.

Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Amülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Câmiu'l-Beyân an Tevili âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

Taş, Mahsum, Muntecebuddîn el-Hemedânî'nin Hayatı ve İlmî Şahsiyeti, *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi*, (2) 2019, 15-28.

Yâfiî, Ebû Muhammed Afîfüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman el-Yâfiî el-Yemenî. *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibratü'l-yekzân*. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-İlmiye, 1997.

Yavuz, Yusuf Şevki, Avcı, Casim. "İbnü'l-Cevzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/543-549. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili Tefsiri*. Ankara: Akçağ Yay., 6. Basım, 2016.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ*. Kahire: Dâru'l-hadîs, 2006.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed Ali b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımeşkî. *el-'Alâm*. Y.y.: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002.